

Obi-ugor szófejtések

1. Pótlás az orosz szókinés obi-ugor elemeihez¹

Az előző kötetben megjelent tanulmányom nyomdába adása után vettem észre, hogy néhány további szóval is lehetne gyarapítani az ott felsorolt egyezéseket.

Így Munkácsi kéziratos hagyatékában kétszer is előfordul a жумрить orosz tájszónak egy-egy alakja. Pontos értelmét nehéz megállapítani, de a fordításból kitetszőleg '(szájba) gyömösöl'. Így a VNGy. III, 349. l. 63. sorához való jegyzet a következő: „Я целую неделю эту четвертую шишку искала, в рот свои жумрила.“ A VNGy. i. h. levő fordításból kitetszően ennek az orosz mondat fordításának így kell lennie: „egész héten át azt a negyed-tobozt kerestem, a számba gyömösöltem“. A IV. kötet 299–300. lapján a *šumrenti* szó magyarázataként ezt találjuk: „жумрит, чавкат, жвется; csámsogva eszik, mint a gyermek“. Itt tehát inkább a 'csámsog' jelentés tolulna az előtérbe, de a vogul szöveg magyar fordítása így hangzik (i. h.):

Kis bogyójú bogyós szarat
a tíz fogú közzel való szájba
gyűrök bele.

A jegyzetben magyarázott *šumrenti* szó fordítása tehát: belegyűr.

Ez az orosz жумрить ige kétségtelenül a vogul É. *sumri*, KL. *šumri* hasonló jelentésű szónak az átvétele, mégpedig a szókezdő ж-re való tekintettel a középzovai alaké (vog. š- > or. ж-). A vogul szóra is elég kevés adatunk van. Munkácsinál mindössze négy helyen találtam meg: É. *ju ti sumriä-nam* 'ím befelé (számba) gyömösölöm'; *uj sumre'im* 'én „állat“ teligyömösölöm' (III, 298); *am sumrilam* (Regulynál uo. 334: *äm šumrilam*) 'gyömösölöm én' (III, 335); KL. *läu nišpä kälän tusna ju-šumrilam* 'tíz fogas közü számba belegyömösölöm' (III, 349). Reguly eredeti kéziratában az igealak ugyancsak *šumrilam* alakban szerepel (III, 348), jegyzete hozzá: „sjel“ azaz съел 'megesz, fölfal'. Egy továbbképzett középzovai alakkal is találkozunk: *ju-šumrentiäm* 'belegyűrök' (IV, 299, 300).

Regulynál (ui.) a *ju šumrentiäm* alak szerepel, jegyzete pedig „tudi kladu“, azaz туди кладу 'oda rakom'. Munkácsi adatában valószínűleg téves a š- szókezdet, hiszen az északi s-nek a déli nyelvjárásokban š- a szokásos megfelelője, nem pedig az s-. Ilyen ingadozások és pontatlanságok Munkácsinál nem ritkák az s és š jelölésében.

A vogul szónak hangalak és jelentés tekintetében megfelelhet a zürj. (WICHM.—UOT.) *šamirtni* 'in der Hand zusammendrücken' stb. szó.² A rokon-

¹ L. NyK. LIII, 153–71.

² A zürjén szóra Fokos Dávid hívta föl a figyelmemet.

nyelvi megfelelő alapján finnugor szókezdő *š*-et tehetünk fel. Vö. pl. vog. É. *sawi*, KL. *šawi* 'megsavanyodik', osztj. *šou-* ua.; zürj. *šom*, *šem*, 'savanyú, savanyúság' stb.

Valószínűleg a zürjénből származik az osztják (KARJ.—TOIV. 945 b) FD. *šämär̄t̄ta* 'pressen, zusammendrücken', Kr. *šämär̄t̄šä* 'pressen, mit den Fingern zusammendrücken', Ni. *šämär̄t̄ä*, O. *šämär̄tä* 'in die Hand nehmen, in der Hand zusammendrücken; ergreifen und mit der Hand zusammendrücken', Kaz. *šämär̄t̄š* 'pressen, zusammendrücken (in der Hand, mit der Hand); mit einem Schnurband zuziehen (die Öffnung eines Sackes), (vö. KARJALAINEN OL. 66—7).

Az orosz чимас, чимес 'villásvégű nyíl' (KARJ.—TOIV. 946 a és MSFOu. XCVIII, 357) is obi-ugor eredetű szó, az átadó nyelv az osztják: vö. (KARJ.—TOIV. 946 a) Trj. *tšimäs*, V., Vj. *tšimäs* 'Pfeil mit gegabeltem Ende' stb. A szó megvan a vogulban is: (KANN.) V. *šoäms*, KK. *šqämš* AK. *sämš* 'zweigabeliger Pfeil' (l. VILKUNA: MSFOu. XCVIII, 357).

Nehezen fogadható el azonban RÄSÄNEN véleménye, aki az orosz тундра szót a vogul *tunrä* alakból magyarázza (MSFOu. XCVIII, 130). Sokkal meggyőzőbb KALIMA eredménye, amely szerint az orosz szó a finn *tunturi* stb.-ből való (MSFOu. XLIV, 277—8). A vogulban a *tunrä* szó tudtommal csak az északi nyelvjárásokban fordul elő, ott is elég ritkán, és így valószínűbbnek tartom, hogy éppen a vogul szó átvétel az oroszból.

HAJDÚ PÉTER hívta föl a figyelmet a MSFOu. LII. kötetére, amelyet sajnálatos módon nem néztem át elég alaposan cikkem megírásakor. Ott is vannak ugyanis olyan adatok, amelyeket fel kellett volna használnom. Így az orosz пайба, пайва < vog. *pajp* származtatás megvan már TOIVONEN egy cikkében is (MSFOu. LII, 310—11). KALIMA pedig ugyanebben a kötetben még két vogul > orosz jövevényszót tárgyal. Így (96) az orosz табаниТЬ, табаниТЬ 'das Boot umkehren, indem man von einer Seite rudert, rückwärts rudern' (PAWL.) szót az AHLQV. *touam*, *tovantam*, *toveim* 'rudern', MUNK.—SZIL. *täwi* stb. ua. szóból származtatja. Ide lehet még csatolni a CSERN. *to-vunkeve* 'ррести' adatot is. A vogul szó összevethető esetleg a m. *evez* szóval (EtSz.).

Ugyanezen kötet 94. lapján az orosz аулык, ауляк, ауляк 'Anas hiemalis, die Winterente' (PAWL.) szót helyesen a vogul MUNK. (VNGy. 093, 588) *äulaχ*, *äuliχ* 'jeges réce, jeges kacska, anas hiemalis' KANN. (Vok. 73) AK. *öβ λχ* KK. *εβ λχ*, P. *αβ λχ*, ÉV. *αβ λ'χ*, DV. *αβ λχ*, FL. *öβlaχ*, Szo. *αβlaχ*, 'savka, anas hiemalis', CSERN. *oulah* 'арлик морянка (Harelda glacialis)' szóból származtatja.³

Az orosz szó elterjedésére DAL' valóban Kamcsatkát adja meg, PAWLOWSKY szótára azonban „Sibirien“ megjegyzéssel közli a szót, ami nagyobb elterjedési körre utal. Hasonló lehet a helyzet az orosz юкола szónál is (NyK. LIII, 167). KALIMA a vogul szóhoz hozzákapcsolja az osztják FD. *ηläi* stb. 'eine Entenart' szót, a vogul állatnévvel azonban, mint nemrégiben kimutattam (NyK. LII, 146) egy másik osztják szó tartozik össze, mégpedig a STEINITZ Chrest.² Serk. *öwlaχ* 'Eisente, Harelda glacialis' stb. Az i. cikkemben felsorolt adatokhoz csatolhatom még a következőket: (KARJ.—TOIV. 20 a) Ni. *ηläχ*, Kaz. *ηlä'χ*, O. *qu'ē'χ* 'ein Wasservogel (hält sich im Sommer am Nördl

³ KALIMA (i. h.) csak KANNISTO adatait sorolja fel.

Eismeer auf, Schwanz gegabelt wie bei der Schwalbe, Name nach dem Ruf); O. Zeichen an dem Zugnetz'.

Ugyancsak a NyK. LIII. kötetében megjelent cikk nyomdába adása után jutottam hozzá a legújabb orosz etimológiai szótár elkészült füzetéhez (MAX VASMER: Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1950), amely eddig a 29. ívig jutott el és a зыла szónál tart. Ebben a következő, tőlem is tárgyalt szavak szerepelnek, mint obi-ugor eredetű szavak: аулык~ауляк, ах~ахт, важан, гимга, гусь, дубас, еран. A ереститься igét VASMER másképp magyarázza. Alapszavának a görög eredetű ересь 'Irreligie, Ketzerei, Lüge' szót veszi, és a ереться 'sich ärgern, zanken' alakváltozatának tartja, amelynek alapszava szerinte a еретик 'Ketzer, Böser'. А зорь 'Bucht' szót kételkedve a зурь. *šor* 'Bach, Quelle' szóból származtatja SCHRENK nyomán. Az egyeztetés nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is kétése, sokkal inkább felfogható — mint azt a NyK.-ben megjelent dolgozatomban is tettem — az osztjából átvett cop alakváltozatának.

Kimaradt dolgozatomból még az orosz (Obdorszk vidéki) ендыль 'Riemen an Renntiergespann' szó is. Ezt BARTYENEV nyomán (Жив. Стар. 1894. I. sz. 128) VASMER az osztjából származtatja, vö. osztj. (КАРЛ.—ТОIV. 174) FD. *іәңдэ* '(Bogen) sehne', Sogom *іәнтэ* 'Leine, Simm (am Netz); Sehne (des Bogens)' stb. Az orosz szó valószínűleg az osztják szó 3. sz. birtokos személyragos alakjából való, pl. Sogom *іәңг* гәл, mint arra az orosz szó voka-hizmusa és végső mássalhangzója is utal. Az osztják szó finnugor eredetű, megfelelőit megtalálhatjuk a vogulban, cseremiszen. Ide tartozik a finn *jänne* és a magyar *ideg* szó is (NyH⁷).

Ugyancsak osztják eredetű az Obdorszk-vidéki *субат* 'Gestell, worauf Fische getrocknet werden'. Vö. osztj. K. *šuwät* 'ua' stb. (LEHTISALO: FUF. XXIX, 117—8).

2. osztj. *läx-lont* 'eine Gänseart'

„Néhány obi-ugor madárnév“ című cikkemben (NyK. LII, 146—7) összevettem a vog. (PALLAS) *Laek*, (ÄHLQV.) *lak* 'anser erythropus' szót az osztj. (PAAS.) K. *läk-tünt* 'kleine Gänseart' szóval. Az obi-ugor adatok alapján szókezdő *l-t tettem föl, és kifejeztem abbéli reményemet, hogy az újabb adatok tisztázhatják a két szó összefüggését. A KARJALAINEN—TOIVONEN szótár adatai közt valóban megtalálhatjuk a kérdéses osztják szó megfelelőit több osztják nyelvjárásból: V. *lä'χlo'n'f* 'eine Gänseart, Baumgans'; VK. *lä'γ'on'f* 'eine Gänseart (mit einer Blesse auf der Stirn)'; Trj. *läk'lo'n'f* 'mittelgrosse Gänseart (schwarzbraun)'. — FD. *taklāk* 'eine Gänseart (die kleinste)' (1115 b). Az újabb adatok tehát megerősítették a vogul-osztják szó összetartozását.

3. osztj. *putz* 'Dickdarm'

A fenti osztják szót HEGEDŰS LAJOS (NyK. LIII, 274) összefüggésbe hozza a magyar *pacal* és *pučor* szóval. A magyar szavakról leválasztja az -l, ill. -r elemet, ezeket képzőknek tekinti. Az osztják szó végső magánhangzóját is leválasztja: „Nyilvánvaló, hogy a szó töve *püt*. A tőhangzó: u a magyarban részben az eredeti állapotot tükrözi (*pučor*), részben a megfelelést mutat (*pacal*; hasonlóképpen, mint osztj. *püt* ~ m. *fazék* NyH.). A szóvégi t affrikatizálódása (!) természetes fejlődés eredménye“ (i. h.).

Ezt az egyeztetést hangtani okokból nem fogadhatjuk el. Nem tudjuk, miért „nyilvánvaló“, hogy az osztják szó töve *pūt*. A dolog lehetséges, de előbb ki kellene mutatni, mi az a szóvégi magánhangzó az osztjában. Az egyeztetés már csak azért is gyanút kelthet még a finn-ugor nyelvészetben járatlanokban is, mert az osztják *p- ~ magyar p-* megfelelésre vajmi kevés adatunk van. Még a legbiztosabbnak látszó finnugor etimológiák is, amelyeknek magyar tagja *p*-vel kezdődik, elég elszigetelten állnak az óriási tömegű fgr. **p- ~ m. f-* megfelelések mellett. Hogy az arányokat szemléltessem, a SzófSz. adatai szerint a fgr. **p- ~ m. f-* megfelelésre kb. 60 biztos és 10–12 bizonytalan etimológiára hivatkozhatunk, a fgr. **p- ~ m. p-* megfelelésre két valószínű *por, para*) és négy egészen bizonytalan példát találunk. Már ez a tény is óvatosságra int, de HEGEDŰS nem utal erre a nehézségre.

Még furcsább az osztj. *-t ~ m. -c-* megfelelés. Ezt a kérdést HEGEDŰS egyszerűen úgy intézi el: „A szóvégi *-t* affrikatizálódása (!) természetes fejlődés eredménye“. HEGEDŰS még azt sem indokolja meg, hogy miért szóvégi *-t*-t tesz föl, hiszen a fgr. szóközépi és szóvégi *-*t-*nek általában a magyarban *-z* felel meg, mint a *fazék, föz, fűz, ház, íz, 'odor' kéz, méz, száz, víz, tegez, tűz, vezet* stb. Jóval ritkább a fgr.: **-tt- ~ m. -t-* előfordulás, ahol megfelelhet az osztj. *-t* a m. *-t-*nek. Szinte csak az *öt, hat, hét* számneveket hozhatjuk föl példának. Az *által, iktat, irt* esetében, valamint a rokonyelvek tanúsága szerint a *két, tat, köt, jut, titok* stb. szavakban mássalhangzókapcsolatok (*-kt, -, -tk-* stb.) miatt találunk a magyarban *-t-* megfelelést.

A szóvégi *-t* affrikálódása sem olyan egyszerű és magyarázatra sem szoruló jelenség, mint ahogy azt HEGEDŰS cikkéből az ember gondolná: A *kanót ~ kanóc* példán kívül alig tudnék hirtelen többet fölhozni. A *-t > -c* változásnak itt is mondatfonetikai oka lehet (l. CSEFKÓ, MNy. XLVII, 68–9).

Mindent összevéve, HEGEDŰS szófejtését hangtani szempontból mindenképpen elfogadhatatlannak kell minősítenünk, és mind az osztják, mind a magyar szó továbbra is az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek csoportjába tartozik.

4. m. *sumár*

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LII, 343) a szegedi *sumár* 'fűz- v. nyárfabokrok, melyek a partokon a vízholdta iszapban vízholdta gallyakból nőnek, és *sumár-erdő* 'fiatal fűz- v. nyárfa-erdő, amelynek fái vízholdta gallyakból nőttek' (MTsz.) tájszót a vog. AHLQV. *soauw* 'Busch, Strauch; Waldinsel in einem Morast', SZIL. *saw* 'liget' stb. szóval egyezteti.

Ezt az egyeztetést bízvást helytelennek lehet minősítenünk, mert a *sumár* nyilvánvalóan szláv, közelebről szerb jövevényszó a szegedi nyelvjárásban. BÁLINT SÁNDOR szíves közlése szerint a *sumár* (ragozott alakjai *sumarat, sumarak*) szegedi tájszó jelentése 'fiatal, sűrű fűzfaerdő a Tisza árterületén, amely még csak bokornagyságú, és vesszeje kosárkötésre igen alkalmas'. A magyar szó kétségtelenül egy szláv szó átvétele, melynek alapszava az egész szerb-horvát nyelvterületen közismert *šuma, шума* 'erdő' szó. A szerb-horvát *šumar, шумар* azonban 'erdész'-t jelent és így nem lehet az átadó alak. Van azonban a szerb *шума* szónak egy — valószínűleg kisebb területen élő — kicsinyítőképzős származéka: *шумáпак, -пка* 'liget' (DJISALOVIĆ VESELIN: Szerb-magyar szótár. Novi Sad, 1922),⁴ amelyből nagyon

⁴ EICHINGER FERENC ófutaki (Újvidék mellett) származású szerb anyanyelvű ismerősöm szerint is az 'erdőske' szerbül: *шумица* vagy *шумáпак*.

jól meg lehet magyarázni a magyar szót. A szerb шумáрак szó a magyarba *sumarak* alakban került először át, de ott éppen úgy, mint a чардак szót többes-számnak érezvén egy *sumár* egyesszámot alkottak belőle, mint ahogy a чардак-ból a magyar *csárda* szó alakult.

5. m. *budár*

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LII, 342—3) a Szeged vidékéről följegyzett *budár* szót, amelynek jelentése az EtSz. szerint 'újonnan ültetett fiatal erdő', a MTsz. szerint 'újonnan ültetett fiatal szőlő' — különböző cseremiszt és permi 'Strauch, Pflanzenstengel stb.' szavakkal egyeztetve, és a magyar szó jelentésének elfogadta az EtSz. jelentésmegadását.

BÁLINT SÁNDOR szíves értesítése szerint a *budár* (rag. alakjai: *budárt*, *budarat*, *budarak*) szónak a jelentése Szegeden 'újonnan ültetett, egy-két éves fiatal szőlő, amelyik még nem jött termésre'. A 'szőlőpásztor, szőlőcsósz' jelentése Szegeden nincs meg, hanem csak Északbácska szőlővidékein, pl. Bácsalmáson. Ugyancsak BÁLINT SÁNDOR „vaskos sajtóhibá”-nak minősíti az EtSz. jelentésmegadását, amely csakis a MTsz-ra hivatkozik, ahol pedig ilyen jelentés nincs, tehát a 'fiatal erdő' jelentés valóban csak tévedés, sajtóhiba lehet.

Mivel szölsészeti szókincsünkben nem igen akadunk finnugor eredetűre — noha a *budár* szó közvetlen átadóóját nem is tudom megjelölni — alig hinném, hogy a 'szőlőcsósz', ill. 'újonnan ültetett fiatal szőlő' jelentésű *budár* szavunk finnugor örökség lenne.

Gyanút kelthet bennünk a szó *-ár* végződése is, amely (rendszerint szláv eredetű) foglalkozásnevekhez szokott járulni, mint *kádár*, *bodnár* stb. Ha valóban a fgr. *-r* kicsinyítőképzővel lenne dolgunk, akkor a szónak **budor*-nak kéne hangzania, vö. *lapor*, *odor*, *sömör*.

KÁLMÁN BÉLA